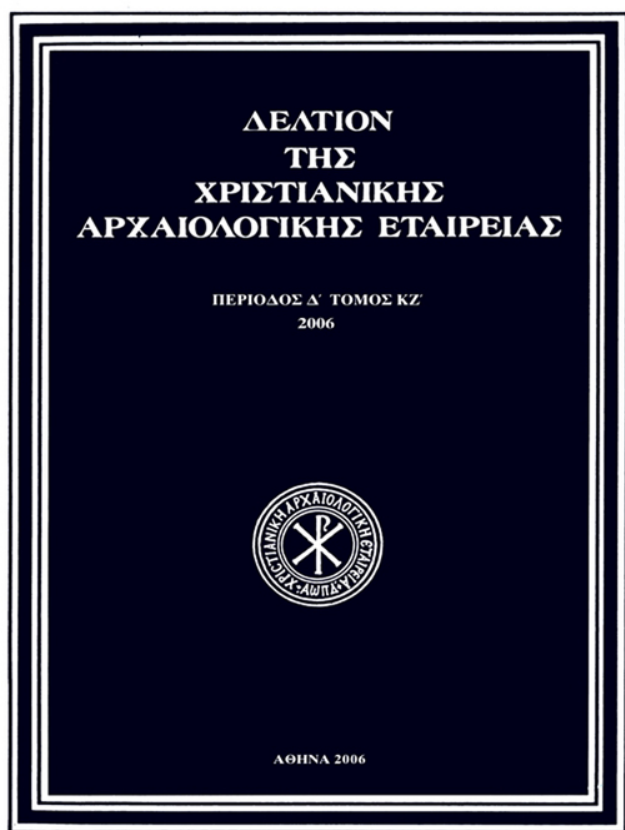

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Εργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού στο ιερό του Αγίου Γεωργίου Βενετίας: έξοδα και αμοιβή (ανέκδοτα έγγραφα, 1577-1579)

Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.508](https://doi.org/10.12681/dchae.508)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ Μ. (2011). Εργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού στο ιερό του Αγίου Γεωργίου Βενετίας: έξοδα και αμοιβή (ανέκδοτα έγγραφα, 1577-1579). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 505–510. <https://doi.org/10.12681/dchae.508>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού στο ιερό του Αγίου
Γεωργίου Βενετίας: Έξοδα και αμοιβή (ανέκδοτα
έγγραφα, 1577-1579)

Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 505-510

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ
ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΝΕΤΙΑΣ:
ΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΗ (ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ, 1577-1579)

Κύρια απασχόληση του γνωστού ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Βενετία (μαρτυρίες: 1569, 1574-1583/84) ήταν η ζωγραφική εικόνων προορισμένων για τον ελληνορθόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου, με ανάθεση της Ελληνικής Αδελφότητας της πόλης. Ο ευτρεπισμός του περικαλλούσ ναού της σημαντικής αυτής ελληνικής κοινότητας της διασποράς στα τελευταία χρόνια ολοκλήρωσης της οικοδομής και αμέσως μετά την αποπεράτωσή του, το 1577¹, αποτελούσε σταθερό μέλημα της διοίκησης της Αδελφότητας. Κύριος άξονας ήταν η διακόσμηση του εσωτερικού με έργα της ορθόδοξης παράδοσης. Μεγάλο μέρος της διακόσμησης αυτής, στο ιερό βήμα και στο τέμπλο του ναού, πραγματοποιήθηκε από τον αξιότερο Κρητικό ζωγράφο της εποχής, τον Μιχαήλ Δαμασκηνό. Οι σχετικές παραγγελίες της Αδελφότητας και η συνακόλουθη δραστηριότητα του σημαντικού καλλιτέχνη είχαν ως αποτέλεσμα τη φιλοτέχνηση ενός αξιομνημόνευτου συνόλου έργων, τα οποία συγκαταλέγονται στα

καλύτερα δείγματα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής². Ο Μιχαήλ Δαμασκηνός βρισκόταν στην πόλη των δόγηδων ήδη το 1569, χρονιά κατά την οποία συνήψε τριετές συμβόλαιο μετάβασης και εργασίας στη Σικελία³. Στη Βενετία μαρτυρείται πάλι το 1574 να επισκευάζει και να χρυσώνει παλαιές εικόνες της συλλογής της Ελληνικής Αδελφότητας που βρίσκονταν στην εκκλησία⁴, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι είχε δημιουργήσει επαγγελματική σχέση με την Αδελφότητα⁵.

Ακριβώς στη διακόσμηση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων –και συγκεκριμένα του ιερού βήματος– με τη συμμετοχή του Δαμασκηνού αναφέρονται τα έγγραφα που δημοσιεύονται και σχολιάζονται στην παρούσα εργασία. Τα μέχρι τούδε ανέκδοτα αυτά τεκμήρια ανακαλύφθηκαν, μαζί με διάφορα άλλα, πριν πολλά χρόνια, κατά τη διάρκεια των ερευνών μου στη Βενετία με σκοπό τη διερεύνηση του βίου και του έργου του Μιχαήλ Δαμασκηνού⁶.

Πρόκειται για δύο ομάδες εγγράφων που συγκροτούν

¹ Επιλογή αξιόλογων εγγράφων σχετικών με τον ναό δημοσίευσε ο Μ. Ι. Μανούσας, «Τά κυριώτερα έγγραφα (1536-1599) για τήν οίκοδομή καί τή διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας», *Εἰς μνήμην Παναγιώτου Ἀ. Μιχαήλ*, Αθήναι 1971, 334-355. Βασική μονογραφία για τον ναό αποτελεί το βιβλίο της Έρσης Μπρούσκαρη, *Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία*, Αθήναι 1995.

² Για τη δημοσίευσή τους βλ. Μ. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Βενετία 1962, 57-72, αριθ. 30-48 (στο εξής: *Icones de Saint-Georges*). Βλ. και Μ. Constantoudaki-Kitromilides, «L'arte dei pittori greci a Venezia», *La pittura nel Veneto. Il Cinquecento*, τ. ΙΙΙ (επιμ. Μ. Lucio), Μιλάνο 1999, 1220-1221, 1223-1230. Η ίδια, «Le icone e l'arte dei pittori greci a Venezia. Maestri in rapporto con la confraternita greca», *I Greci a Venezia. Atti del convegno internazionale di studio* (επιμ. Maria Francesca Tiepolo και E. Tonetti), Βενετία 2002, 581-585.

³ Το έγγραφο ανακάλυψε πρώτος ο Ν. Παναγιωτάκης, χωρίς όμως

να προλάβει να το δημοσιεύσει, βλ. και Μ. Constantoudaki-Kitromilides, «L'arte dei pittori greci», ό.π., 1227. Η ίδια, «Le icone e l'arte», ό.π., 581-582.

⁴ Στις 26 Σεπτεμβρίου 1574 ο «μαϊστορς Μιχαήλ, ζωγράφος», που ταυτίζεται με τον Δαμασκηνό, πληρώνεται για «την επιχρυσώση και ανακαίνιση εικόνων» του ναού του Αγίου Γεωργίου. Βλ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας - Παλαιό Αρχείο Ελληνικής Αδελφότητας, Reg. 3 (*Giornale A*), 1553-1575, φ. 111r, πρβλ. Reg. 6 (*Maestro A*), 1554-1576, φ. 208r, βλ. και φ. 208v.

⁵ Στις εγγραφές του ως μέλους της Ελληνικής Αδελφότητας (1577-1582) χαρακτηρίζεται ως «ζωγράφος της εκκλησίας» (*pittor di jesia*), βλ. Μ. Ι. Μανούσας, «Ἑλληνες ζωγράφοι ἐν Βενετίᾳ, μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, 220, αριθ. 26.

⁶ Τα έγγραφα εκδόθηκαν για πρώτη φορά, μαζί με άλλα, στην υπό δημοσίευση διατριβή μου *Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/35-1592/93). Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του*, Αθήνα 1988 (εγκρίθηκε

μια μικρή ενότητα, στην οποία αξίζει να δοθεί σημασία. Η πρώτη ομάδα (έγγρ. υπ' αριθ. Α' 1, Α' 2 και Α' 3) περιλαμβάνει τρία όμοιου περιεχομένου έγγραφα της 10ης Μαρτίου 1577, που αναφέρονται στην ήδη σημειωμένη έναρξη της διακόσμησης στο ιερό βήμα του ναού του Αγίου Γεωργίου. Γίνεται λόγος για ζωγραφική αλλά και για χρυσώματα στην αψίδα του ιερού, εργασίες που είχαν αρχίσει πριν από τη 10η Μαρτίου 1577. Πιο συγκεκριμένα στοιχεία για τις παραστάσεις και τον ζωγράφο δεν μας δίνονται από τη φειδωλή αυτή καταχώριση, η οποία ωστόσο κάνει σαφώς λόγο για ξύλα, ύφασμα και χρυσώματα, δηλαδή για έργα εκτελεσμένα με την τεχνική της φορητής εικόνας⁷. Ξέρουμε πάντως από λίγο μεταγενέστερη αρχειακή μαρτυρία⁸ αλλά και από ακόμη μεταγενέστερη επιγραφή (1853)⁹, ότι στο ιερό του Αγίου Γεωργίου είχε ζωγραφίσει μια σειρά αγίων ο Μιχαήλ Δαμασκηνός. Επομένως, παρόλο που όνομα ζωγράφου δεν αναφέρεται στα τρία έγγραφα της 10ης Μαρτίου 1577, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι πρόκειται για τον Μιχαήλ Δαμασκηνό.

Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει επίσης τρία όμοιου περιεχομένου έγγραφα της 2ας Αυγούστου 1579 (έγγρ. υπ' αριθ. Β' 1, Β' 2 και Β' 3), που αναφέρονται στη ζωγραφική τεσσάρων μορφών ιεραρχών στο ιερό του Αγίου Γεωργίου, φιλοτεχνημένων από τον Μιχαήλ Δαμασκηνό. Συγκεκριμένα αφορούν στην εξόφληση του Μιχαήλ Δαμασκηνού για τη ζωγραφική και τα χρυσώματα των Τριών Ιεραρχών (Βασιλείου, Γρηγορίου και Ιωάννη του Χρυσοστόμου) και του αγίου Αθανασίου στην αψίδα του ιερού του Αγίου Γεωργίου. Ενδιαφέρουν όχι μόνο επειδή αποκαλύπτουν το συνολικό ύψος

της αμοιβής του ζωγράφου για το συγκεκριμένο έργο και τον τρόπο πληρωμής του, αλλά και επειδή μας επιτρέπουν να προβούμε και σε άλλα συμπεράσματα.

Η συνολική αμοιβή του ζωγράφου ανερχόταν σε 32 δουκάτα, από τα οποία 26 αποτελούσαν προϊόν προηγηθέντος εράνου και τα 6 κατέβαλε η Αδελφότητα. Τα 26 δουκάτα είχαν δοθεί στον Δαμασκηνό παλαιότερα (πιθανότατα μάλιστα δίνονταν σταδιακά) και, επειδή είχαν συγκεντρωθεί από εισφορές ιδιωτών, δεν είχαν φαίνεται καταχωριστεί σε κατάστιχο της Αδελφότητας.

Από τα τρία αυτά, όμοιου περιεχομένου, έγγραφα συμπεραίνουμε τα εξής: Η ζωγραφική στον ημικύλινδρο της αψίδας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων είχε αποπερατωθεί πριν από τον Αύγουστο του 1579¹⁰. Το συνολικό ποσό των 32 δουκάτων, ομολογουμένως αξιοσέβαστο, δεν αποτελούσε καθαρή αμοιβή του ζωγράφου, καθώς κάλυπτε και τα έξοδα για την αγορά των υλικών (πρβλ. έγγραφο Β' 1, στίχ. 3: «sua mercede et spesa»). Ο τρόπος πληρωμής του καλλιτέχνη δείχνει ότι η διακόσμηση της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας προχωρούσε με κόπο και με δυσκολίες εξεύρεσης πόρων, πράγμα που μας είναι γνωστό και από άλλες περιπτώσεις.

Οι τέσσερις άγιοι που αναφέρονται στο έγγραφο επιδιορθώθηκαν το 1661 από τον γνωστό ζωγράφο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλή¹¹. Δύο αιώνες αργότερα, το 1853, προφανώς στο πλαίσιο επισκευών στο ιερό, στο οποίο οι εικόνες είχαν υποστεί φθορές¹², ο Ιταλός ζωγράφος Sebastiano Santi ζωγράφισε εκ νέου τους ιεράρχες σύμφωνα με την αισθητική της εποχής του (δεν έχει εξακριβωθεί αν διατηρείται κάτι από τις μορφές που είχε φιλοτεχνήσει ο Δαμασκηνός)¹³. Το έργο του Δαμα-

από το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1989), τ. Β', 471-472, 478-481. Κατά την εποχή της συγγραφής της πολύτιμες ήταν οι συμβουλές του καθηγητή Νικολάου Δρανδάκη, στη σεπτή μνήμη του οποίου αφιερώνεται η μικρή αυτή εργασία. Εδώ εκδίδονται τα έγγραφα με νέα κατάταξη και με συμπληρωματικές παρατηρήσεις.

⁷ Προφανώς ο ζωγράφος φρόντισε να επενδυθεί ο ημικύλινδρος της αψίδας με ξύλινες σανίδες στις οποίες εργάστηκε, προετοιμάζοντας τις κατάλληλα, ως ζωγράφος φορητών εικόνων. Το ίδιο έπραξε και στον ημικύλινδρο της πρόθεσης του ίδιου ναού, όπου ζωγράφισε τον Επιτάφιο Θρήνο, βλ. παρακάτω, υποσημ. 18.

⁸ Έγγραφο της 2ας Αυγούστου 1579 (βλ. έγγρ. Β' 1-Β' 3).

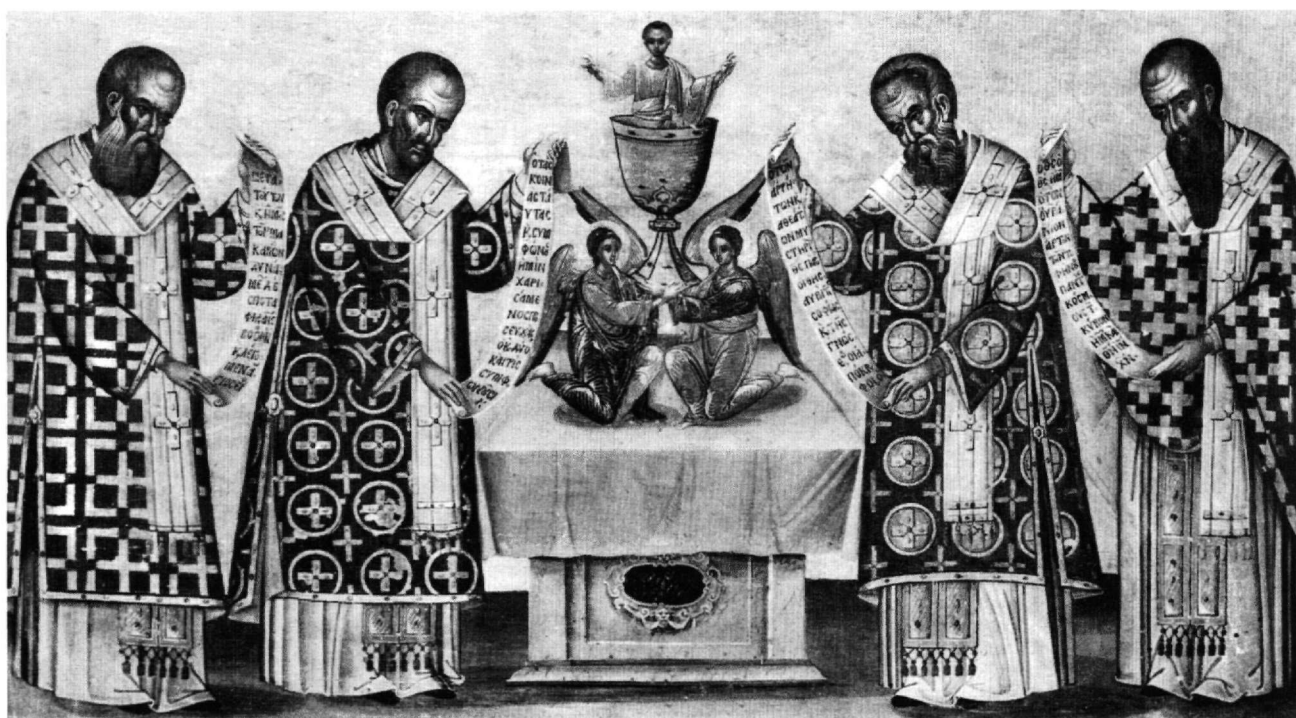
⁹ Η επιγραφή έχει ως εξής: ΜΙΧΑΗΛ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΚΡΗΣ/ΤΗΝ ΚΟΓΧΗΝ ΕΖΩΓΡΑΦΗΣΕΝ / ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΦΘΘ' / ΚΑΤΑ ΔΕ ΤΟΝ ΤΥΠΟΝ ΤΗΣ ΠΡΩΗΝ / ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΕ ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟΣ ΣΑΝΤΗΣ / ΤΩ ΙΩΝΝ. Πρβλ. Ι. Βελούδου, Έλλήνων ορθόδοξων άποικία εν Βενετία. Ιστορικών ύπόμνημα, Βενετία 1893 (β' έκδ.), 48-49. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges*, 69.

¹⁰ Είχε αρχίσει πριν από τον Μάρτιο του 1577, βλ. παραπάνω.

¹¹ Βελούδου, ό.π., 56. Νίκη Γ. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από τον 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα: Αρχειακή τεκμηρίωση*, Αθήνα 2002, 80 και υποσημ. 139.

¹² Πρβλ. Βελούδου, ό.π., 49. Για επιδιορθώσεις του 1748 στο ιερό από τον Κερκυραίο ζωγράφο Βεντούρα Σερεμέτη βλ. Ουρανία Καραγιάννη, «Συμφωνητικά για εργασίες ανακαίνισης και συντήρησης στο Campo dei Greci κατά το δεύτερο μισό του 18ου αι.», *Θεσσαυρίσματα* 30 (2000), 437, 450.

¹³ Ο Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges*, 54, 70, κάνει λόγο για επιζωγράφηση. Τελευταία γίνονται συστηματικές εργασίες συντήρησης στις εικόνες του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων με φροντίδα της διεύθυνσης του Ελληνικού Ινστιτούτου, οι οποίες ασφαλώς θα διευκολύνουν την έρευνα και θα μας οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Εικ. 1. Συλλειτουργούντες ιεράρχες με παράσταση του ευχαριστιακού Χριστού. Φορητή εικόνα. Τέχνη Εμμ. Τζάνε, 17ος αι. Βενετία, Συλλογή Μουσείου Ελληνικού Ινστιτούτου.

σκηνού πιθανώς αντανακλάται σε σωζόμενη φορητή εικόνα¹⁴ (Εικ. 1). Την εργασία του Santi δηλώνει επιγραφή¹⁵, που διασφαλίζει την πατρότητα της αρχικής ζωγραφικής του Δαμασκηνού και αφήνει να διαφανεί ο σεβασμός του επιδιορθωτή. Εκτός από τους τέσσερις αγίους που αναφέρονται στα παραπάνω έγγραφα, στην αψίδα του ιερού είναι ζωγραφισμένοι και οι άγιοι Νικόλαος (αριστερά) και Σπυρίδων (δεξιά)¹⁶. Προφανώς οι δύο αυτές μορφές αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη στο σύνολο των ιεραρχών του ημικυλίνδρου της αψίδας και ασφαλώς εκτελέστηκαν κατά τον χρόνο της επαναζωγράφησης από τον Sebastiano Santi.

Επιπρόσθετα στα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Το εικονίδιο-θύρα αρτοφορίου (31,5×21 εκ.) στο ιερό του Αγίου Γεωργίου με δύο γονατιστούς αγγέλους που βαστάζουν άγιο ποτήριο με τον ευχαριστιακό Χριστό (Εικ. 2), το οποίο έχει δικαίως αποδοθεί στον Δαμασκηνό¹⁷, μπορεί και αυτό να χρονολογηθεί μεταξύ 1577 και 1579. Ακόμη, η αριστουργηματική παράσταση του Επιταφίου Θρήνου, που καταλαμβάνει τον ημικύλινδρο της πρόθεσης στον ναό του Αγίου Γεωργίου και οφείλεται στον Μιχαήλ Δαμασκηνό¹⁸, πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθεί μετά τον Αύγουστο του 1579, οπότε ο ζωγράφος εξοφλήθηκε για τους ιε-

¹⁴ Μια ιδέα της πρώτης διακόσμησης της αψίδας παρέχει ίσως μια εικόνα (36×61 εκ.) στη συλλογή του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας με τους αγίους Αθανάσιο και Ιωάννη Χρυσόστομο αριστερά και Γρηγόριο και Βασίλειο δεξιά, συλλειτουργούντες και στραμμένους προς το κέντρο, όπου πάνω σε μαρμαρίνη αγία τράπεζα δύο γονατιστοί άγγελοι υψώνουν άγιο ποτήριο με τον Χριστό Εμμανουήλ που ευλογεί. Η εικόνα αυτή σχετίζεται ίσως με την αρχική παράσταση του Δαμασκηνού στον ημικύλινδρο του ιερού του Αγίου Γεωργίου. Για την εικόνα βλ. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges*, 153-154, αριθ. 140 και πίν. 66 (θεωρείται του 17ου αι-

ώνα και τεχνοτροπίας των αδελφών Τζάνε).

¹⁵ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 9.

¹⁶ Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges*, 70. Maria Cristina Bandera Viani, *Venezia. Museo delle icone bizantine e postbizantine e chiesa di San Giorgio dei Greci*, Bologna 1988, 108-109. Μπρούσκαρη, ό.π. (υποσημ. 1), πίν. 53 (μερική άποψη του ιερού).

¹⁷ Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges*, 69-70 και πίν. 32. Bandera Viani, ό.π., 108. Μπρούσκαρη, ό.π. (υποσημ. 1), πίν. 54.

¹⁸ Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges*, 70-72, αριθ. 48 και πίν. 33-35. Bandera Viani, ό.π., 107. Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 7.

Εικ. 2. (Μιχαήλ Δαμασκηνού): Άγγελοι κρατούν άγιο ποτή-
ριο με τον Χριστό. Θύρα αρτοφορίου. Βενετία, ναός Αγίου
Γεωργίου των Ελλήνων, ιερό βήμα.

ράρχες της κεντρικής αψίδας, και μέχρι το 1582/83, τε-
λευταίο καιρό της παραμονής του Κρητικού ζωγράφου
στη Βενετία¹⁹.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις υπενθυμι-
ζουμε ότι τα δημοσιευόμενα έγγραφα αναφέρονται σε
ένα σημαντικό ναό, κέντρο λατρείας και κοινωνικής ζωής
μιας από τις πιο οργανωμένες ελληνικές κοινότητες της
διασποράς και σε ένα φημισμένο μεταβυζαντινό ζωγρά-
φο. Αναφέρουν υλικά και έξοδα, ύψος αμοιβής του ζω-
γράφου για ένα συγκεκριμένο έργο του και τον τρόπο

πληρωμής του, δίνουν συγκεκριμένα χρονολογικά όρια
για την εκτέλεση ζωγραφικών εργασιών και φορητών ει-
κόνων και μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια ματιά στη δια-
δικασία παραγγελίας και εκτέλεσης ενός έργου τέχνης,
που σήμερα δεν είμαστε σε θέση να θαυμάσουμε.

Τα έγγραφα δημοσιεύονται, ως συνήθως, με την καθιε-
ρωμένη διπλωματική μέθοδο, σε πιστή μεταγραφή από
τα πρωτότυπα και με διατήρηση της ορθογραφίας του
καθενός.

Τα έγγραφα

Α' 1-Α' 3. Έξοδα για την έναρξη διακόσμησης του ιε-
ρού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου Βενετίας

Βενετία,
10 Μαρτίου 1577

Α' 1. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας (στο εξής Ε.Ι.Β.) -
Παλαιό Αρχείο Ελληνικής Αδελφότητας (στο εξής: Πα-
λαιό Αρχείο), Reg. 4 (Giornale B), 1576-1601, φ. 4r.

Περίληπτική απόδοση: Καταχωρίζεται χρηματικό πο-
σό 28 δονκάτων, 5 λιρών και 4 σολδίων, το οποίο δαπα-
νήθηκε για την αρχή της ζωγραφικής διακόσμησης της
εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενε-
τία και το οποίο αφορά σε υλικά (ξύλο, ύφασμα), εργα-
τικά και άλλα σχετικά. Στα έξοδα αυτά περιλαμβάνεται
και η αγορά του χρυσού, που θα χρησιμοποιηθεί για το
χρυσόωμα της αψίδας του ιερού, όπου ήδη έχει αρχίσει η
ζωγραφική εργασία.

[+ Laus Deo 1577, adì 10 marzo, in Venetia] ² Per spese da
depenzer in la nostra chiesa de San Zorzi, a spese de fabrica
ducati vintiotto, lire 5, soldi 4, sonno per più ³ spese fatte in tavole,
tella, maistranze et altro, compera oro da indorar la cornise nel
coro, dove si ha datto ⁴ principio con il nome de Spirito Sancto a
depenzer, et come appar in libro del' intrada et ussida in debito de
spese de fabrica, ducatti 28, lire 5, soldi 4.

Α' 2. Ε.Ι.Β. - Παλαιό Αρχείο, Reg. 7 (Maestro B), 1575-
1601, φ. 24v (olim 23).

1577, 10 marzo. Spese per conto de depenzer in la nostra chiesa
de San Zorzi martire. Dieno dar adì ² 10 marzo a spese de fabrica
ducatti 28, lire 5, soldi 4, son per più spese fatte in tavole, ³ tella,
maistranze et altro, compiera oro da indorar nel coro, dove si
ha datto principio ⁴ con il nome del Spirito Santo a depenzer,
karta 10, ducatti 28, lire 5, soldi 4.

¹⁹ Constantoudaki-Kitromilides, «L'arte dei pittori greci», ό.π. (υπο-
σημ. 2), 1227. Η ίδια, «Le icone et l'arte», ό.π. (υποσημ. 2), 582. Κων-

σταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μιχαήλ Δαμασκηνός* (υποσημ. 6),
τ. Α', 29.

A' 3. E.I.B. - Παλαιό Αρχείο, Reg. 7 (Maestro B), 1575-1601, φ. 12r (olim 10).

Adi ditto [1577, 10 marzo]. *Per spese da depenzer ducati vintiotto, lire 5, soldi 4, sono per più spese fatte per ditto conto, come² in libro della intrada et uscita appar, karta 23, ducati 28, lire 5, soldi 4.*

ΣΧΟΛΙΑ

Τα έγγραφα αυτά είχαν μείνει ανέκδοτα και αχρησιμοποίητα μέχρι σήμερα. Μετά την αρχική καταχώριση στο *Giornale*, η οποία δημοσιεύεται εδώ (έγγρ. A' 1), ο λογαριασμός καταχωρίστηκε –μάλιστα δύο φορές, μία πλήρη και μία επιγραμματική– στο άλλο επίσημο οικονομικό βιβλίο της Αδελφότητας, το *Maestro*, όπου καταγράφονται τα έσοδα και τα έξοδα με βάση το περιεχόμενο και όχι με χρονολογική σειρά, όπως στο *Giornale*. Στο αριστερό περιθώριο του πληρέστερου εγγράφου στο *Giornale* (έγγρ. A' 2) σημειώνεται το κλάσμα $\frac{23}{10}$, του οποίου οι συντελεστές αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες σελίδες του *Maestro*, όπου και παραπέμπουν. Τέλος, στο ίδιο κατάστιχο, το *Maestro*, σε άλλο φύλλο², επαναλαμβάνεται επιγραμματικά η καταχώριση αυτών των εξόδων (έγγρ. A' 3).

Παρατηρούμε ότι και αυτές οι δύο αναγραφές της πληροφορίας στο *Maestro* (έγγρ. A' 2 και A' 3) συνδέονται μεταξύ τους με αλληλοπαραπομπές (με τη λέξη *karta* και το αντίστοιχο φύλλο της παλιάς αρίθμησης του καταστίχου).

B' 1-B' 3. Εξόφληση του Μιχαήλ Δαμασκηνού για τη ζωγραφική τεσσάρων αγίων στο ιερό του Αγίου Γεωργίου Βενετίας

Βενετία,

2 Αυγούστου 1579

B' 1. E.I.B. - Παλαιό Αρχείο, Reg. 4 (*Giornale* B), 1576-1601, φ. 6r.

Περίληπτική απόδοση: Καταβάλλονται στον ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό 6 δουκάτα, τα οποία αποτελούν υπόλοιπο της αμοιβής και των εξόδων του για τη ζωγραφική και το χρυσώμα των Τριών Ιεραρχών, Βασιλείου, Γρηγορίου και Ιωάννου του Χρυσοστόμου, και του αγίου Αθανασίου στην κεντρική αψίδα του ιερού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία. Στον ίδιο ζωγράφο είχαν δοθεί για το ίδιο έργο άλλα 26 δουκάτα, τα οποία είχαν συγκεντρωθεί από έρανο.

[1579], *adi 2 agosto*. ² *Per spese de pitture fatte in la chiesa, a cassa ducati sie contadi a maistro Michiel Damaschino,*³ *pit-*

tor greco, per resto della sua mercede et spesa de indorar de 4 figure fatte depenzer⁴ in coro drio l'altare, dove si tien il santissimo sacramento, cioè san Basilio, san Gregorio, san Zuane⁵ Crisostomo et san Atanasio, oltra altri ducati vintisie, fu scossi per lemosina da più persone, ducati 6, lire -.

B' 2. E.I.B. - Παλαιό Αρχείο, Reg. 7 (Maestro B), 1575-1601, φ. 24v (olim 23).

1579, adi 2 agosto. A cassa contadi a maistro Michiel Damaschino, depentor greco, per resto de sue mercede et indorar² de 4 figure fatte in coro drio l'altare, cioè: san Basilio, san Gregorio, san Zuane Crisostomo³ et santo Atanasio, oltre ducati 26, fu scossi de lemosina et datti a lui, karta 28, ducati 6, lire-.

B' 3. E.I.B. - Παλαιό Αρχείο, Reg. 7 (Maestro B), 1575-1601, φ. 30r (olim 28).

[1579], *2 agosto. Per spese de pitture et indorar, ducati sie, karta 23, ducati 6, lire -.*

ΣΧΟΛΙΑ

Το πρώτο έγγραφο της ομάδας (έγγρ. B' 1) δημοσιεύεται για πρώτη φορά και περιλαμβάνεται σε επίσημο οικονομικό βιβλίο της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας, το *Giornale*. Στο αριστερό περιθώριο του εγγράφου σημειώνεται το κλάσμα $\frac{23}{28}$, με τους συντελεστές του οποίου δηλώνεται η καταχώριση της είδησης σε δύο διαφορετικά φύλλα άλλου επίσημου οικονομικού βιβλίου της Αδελφότητας, του *Maestro*. Το κείμενο της καταγραφής στο σημερινό φ. 24v (olim 23, στο οποίο παραπέμπει ο αριθμητής του παραπάνω κλάσματος) του *Maestro* είχε δημοσιευθεί παλαιότερα (βλ. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges*, 70, από όπου αντιγράφει η *Bandiera Viani, Venezia* (υποσημ. 16), 109). Επειδή όμως στη δημοσίευσή του είχαν παρεισφρήσει παραναγνώσεις και είχε παραλειφθεί το ποσό των 6 δουκάτων, θεωρήθηκε σκόπιμο να επανεκδοθεί εδώ (έγγρ. B' 2). Τέλος, το ανέκδοτο κείμενο της καταγραφής στο φ. 30r (olim 28, στο οποίο παραπέμπει ο παρονομαστής του παραπάνω κλάσματος) του *Maestro*, αναφέρεται στο ίδιο θέμα με πολύ επιγραμματική διατύπωση (έγγρ. B' 3).

Θεωρήθηκε σκόπιμο να εκδοθούν και οι τρεις διαφορετικές καταχωρίσεις καθεμιάς από τις δύο περιπτώσεις που περιγράφουν τα παραπάνω έγγραφα (τα οποία ανά ομάδα αφορούν στο ίδιο θέμα και παρέχουν τα ίδια στοιχεία με τρόπο είτε αναλυτικό είτε επιγραμματικό), για να διευκολυνθούν άλλοι ερευνητές και για να μην υπάρξουν αμφιβολίες ή ενδεχόμενες παρανοήσεις στο μέλλον.

WORKS BY MICHAEL DAMASKINOS IN THE SANCTUARY
OF THE CHURCH OF ST GEORGE IN VENICE:
EXPENSES AND REMUNERATION
(UNPUBLISHED DOCUMENTS, 1577-1579)

The well-known Post-Byzantine painter Michael Damaskinos, during his stay in Venice (documented 1569, 1574-1582/3), executed a number of icons for the Greek Orthodox church of St George, on commission by the Greek Confraternity of the city. Most of these still survive in place, adorning the iconostasis screen and the sanctuary, and constitute some of the most important works of Cretan painting and indeed of Post-Byzantine art.

The six documents published and commented upon in this article concern the decoration in the sanctuary of St George, and were discovered by the author in the Old Archive of the Greek Confraternity in Venice. They are here divided into two groups consisting of three documents each. The first group (docs A1, A2 and A3) dates from 10 March 1577 and allows us to conclude that the decoration in the central apse had already been initiated before that date. It also provides evidence on a sum of 28 ducats, 5 lire and 4 soldi, paid by the Confraternity and covering expenses for wood, cloth, gold leaf, workers' wages and other such matters relating to the decoration of the central apse (which was covered with narrow panels of wood in order to be painted). More specific information is not recorded, nor is the painter's name mentioned. We happen to know, however, thanks to other documents, that this was Michael Damaskinos.

The second set of documents (docs B1, B2 and B3) is dated 2 August 1579. By this date Michael Damaskinos had already executed the figures of the Three Hierarchs (Sts Basil, Gregory the Theologian and John Chrysostom) and of St Athanasios, in the central apse of the church of St George. There is registered a payment of 6 ducats to the Cretan artist, which represents the rest of his remuneration and ex-

penses for the whole panel. The documents also reveal that 26 ducats, collected from various donations, had been paid to him already for the same purpose, which makes a total of 32 ducats for the afore-mentioned four life-size figures (covering both painting materials and the work of the master). Furthermore, we can deduce that the little icon of two angels holding a chalice with the figure of Christ (Fig. 2), which is rightly attributed to Damaskinos and is in the sanctuary of St George, can be dated around 1577-1579, and that the magnificent composition of the Lament over the Dead Christ, painted by the Cretan artist in the apse of the prothesis in the same church, must be dated shortly thereafter. It should be noted that the figures of the Three Hierarchs and St Athanasios were painted anew in 1853, by the Italian master Sebastiano Santi (to whom two more saints, St Nicholas and St Spyridon are also due), and that it has not been possible so far to clarify whether anything from the original painting by Damaskinos survives underneath.

In conclusion, the documents published in this study concern a notable church of Venice – which was the centre of Greek Orthodox worship and of social life for an important community of the Greek diaspora – as well as a famous Post-Byzantine painter. They mention materials and expenses, remuneration and ways of payment of the artist, and offer chronological hints regarding the execution of other icons in the church. They also allow a glimpse into the particular procedure of commissioning and executing a work of art, which we are not in a position to admire today (conservation work has not yet been undertaken), but which is probably reflected in a seventeenth-century icon (Fig. 1) also preserved in Venice.